

С.А. Торба, студ.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОДІЛ НАЗВ ЕМОЦІЙ І ПОЧУТТІВ У ПАМ'ЯТКАХ XI – XIII СТОЛІТЬ

Розглянуто поділ назв емоцій та почуттів у пам'ятках XI-XIII століть за лексико-семантичним критерієм. Простежено розрізнення окремих назв емоцій на божественні та земні. Враховано вплив християнського віровчення на свідомість людини середньовіччя, що відобразилося у системі лексики.

A division name of emotions and feelings in literary texts of XI-XIIIth centuries following to lexical and semantic criterions is reviewed. Difference to secular and divine names of emotions is studied. Influences of Christian creed on human consciousness in the Middle Ages, what was reflected in lexical system, have been taken into account.

Мова на кожному етапі свого розвитку має здатність фіксувати в конструкціях, словах погляди на світ людини певного часу. Вчені давно зацікавилися цією властивістю і ще від О.О. Потебні з його вченням про внутрішню форму слова¹ намагаються відтворити спосіб мислення і світоуявлення суспільства кожної окремої доби.

Цікаві у цьому аспекті й назви емоцій і почуттів. Дослідження саме цієї групи лексики ведуться в багатьох напрямках і на матеріалах багатьох мов. Це вивчення концептів (А. Вежбицька², Т.В. Радзівєвська³, І.О. Голубовська⁴), функціонального наповнення окремих структур із такими назвами (Ю.Д.Апресян⁵, Л.Г. Бабенко⁶, Н.Д. Арутюнова⁷), аналіз лексики з історичного аспекту (Л.Г. Полюга⁸, Т.О. Черниш⁹, В.В. Грещука¹⁰). Внутрішня форма слова, походження й функціонування назв емоцій і почуттів проаналізовано в працях П.О. Селігея¹¹ та Т.І Вендіної¹². Але перший зосереджується саме на внутрішній формі назв емоцій української мови, а матеріалом для роботи другої дослідниці є старослов'янська мова.

Актуальність обраної теми полягає у необхідності дослідження, пов'язаного із історичним розвитком семантики слів на позначення непередметних сутностей. Основні мета та завдання такої роботи – розподілити назви емоцій і почуттів за лексико-семантичним критерієм, пояснити значення таких назв для людини середньовіччя (період XI-XIII століть). Об'єктом стали назви емоцій і почуттів у

мові давньоруського періоду, а предметом – їхня семантика та функціонування.

Специфікою текстів цього періоду є те, що це були пам'ятки конфесійного призначення, а отже, й погляди на світ, система цінностей, відображені в них, репрезентують християнську мораль. Тобто людина того часу дивилася на світ, на себе крізь призму релігійної ідеології. Із приходом християнства на терени Київської Русі посилилася увага до особистості, її внутрішнього світу та соціальних контактів, з'явилася потреба в номінації нових понять – почуттів. Усе це супроводжувалося діючою тенденцією градації від конкретного до абстрактного.

Оскільки поняття в релігійній картині світу достатньо поляризовані, то це відбилося й у назвах емоцій. Матеріали¹³, дозволяють розділити їх на три чіткі лексико-семантичні групи за значенням: позитивні – негативні – амбівалентні.

I Позитивні

Людина, за християнською мораллю, у своїх вчинках повинна прагнути дорівнятися до Бога. Назви, що дають нам картину позитивних емоцій, у сукупності представляють ідеал тогочасної особистості, її чеснот, наявність яких має подарувати вічне життя.

Різна словотворча варіативність і частотність уживання дозволяє говорити про певну ієрархію почуттів у свідомості людини.

Любов. У розумінні тогочасної особистості любов атрибуєвала вищі сили, але при цьому слова на позначення цього почуття відзначалися багатозначністю. Розрізняли божественну любов (до Христа, за його канонами) і земну (до ближнього, пов'язану із земними почуттями). Любов до Бога була справжньою, високою, тому такі назви емоцій вживалися частіше і мали більше варіантів: *ЛЮБЪВЪ**, *БЛАГОЛЮБИК*, *БРАТОЛЮБИК*, *ВЪЗЛЮБЛЕНИК*, *ЛЮБЫ*, *ЛЮБЛЕНИК*. Земна любов також набуває вищості під впливом назв першої групи, проте все-таки залишається зі значенням соціальних зв'язків і тілесних стосунків: *ЛЮБВА*, *ЛАСКА*, *ПИЩА* "радість, насолода", *ВАБАКНИК*.

Радість, щастя. Мають значну кількість варіантів. Група взаємопов'язана із попередньою, оскільки саме любов була джерелом

* Тут і далі наводяться приклади за словником: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1, 2. – М, 1958.
радісті та щастя за християнськими канонами (*ВЕСЕЛОВАННИК*, *ВЕСЕЛЬСТВО*, *ВЕСЕЛИК*, *ГАЛЕНИК*, *ЛИКЪСТВОВАННИК*, *НЪГА*, *ОХВОТА*,

порадованик, охота, благовеселик, благодарованик, наслажденник,

вазьн). Багатозначність слів у групі зумовлена тим, що крім канонічного значення, виявляються й земні прояви цих почуттів, що протиставлялися божественним та інколи навіть переходять у розряд негативних (*обрадованик, пространьство* "радість, веселість", *вазьн*).

Спокій. Досить поширена група, повне значення якої – "спокій душі". Це почуття є одним з основоположних чеснот, тому так широко представлене в давньоруській мові: *отъражденник, почьвеник, благодѣштво, благодѣшик, покои*. Внутрішня форма деяких слів розкриває нам уявлення про ті чинники, які дають людині почуття спокою в душі: єднання з іншими людьми, відсутність розбрату – *єдиненик, кдиненик*; легкість у відчуттях – *льгота, легота, лгота*; тиша – *отишик, безмѣльство*; радість – *отрада*.

Милість, милосердя, доброта. Певною мірою також пов'язані з почуттям любові, зокрема любові до ближнього. Значення не розділяється настільки полярно, як в інших словах, почуття стосується як Бога, так і людини одночасно (*милость, милованик, милосѣрдик, милосѣрдик, мѣногомилосѣрдик, милость, милосѣрдик, миленик, доброта*). Здатність відчувати саме такі емоції пояснюється різними факторами: жалем до людини (*пожалѣвник*), широтою душі (*веледѣшик*) і спадковістю, вихованням (*благодѣтровник*).

Надія. Релігійність світогляду змушує людину весь час сподіватися на краще майбутнє, тому група назв на позначення надії стає досить актуальною. Спостерігається велика кількість словотвірних варіантів від слів *апа (апа, заапа, запа), чагати (припочаганик, припочааник, причаганик, причааник, начаганик, начааник)* і праслов'янського **na-dě-d-ti (надежда, надѣжда, надежа, надѣжа, надѣганик)*, що доводить активність цієї групи в свідомості людей того часу. Окрім того, у формі слів можна прослідкувати й ті події, на які сподівалися мовці, наприклад *поможенник* (допомога).

Задоволення, блаженство. Найчастіше позитивне значення у цій групі пов'язане із задоволенням, яке отримує людина від дарів Божих і від справ, які не осуджуються в Біблії. Наприклад, від праці, молитви, їжі, посланої вищими силами: *жлѣдѣ, наслажданик, пицца, питаник, блаженствник, блаженство*. Проте часто такі назви

протиставлялися божественним почуттям і підтримували опозицію земне – райське (*простороньство, прохладъ, пища, питаник*). Внутрішня форма деяких слів розкриває нам уявлення про ті чинники, які дають людині почуття задоволення: простір (*простороньство*), прохолода (*прохладъ*), їжа (*пища, питаник*).

Покаяння. Одне з основ християнської віри, яке тісно пов'язане з почуттям покори. Досить важливе для розтлумачення і розуміння самого поняття християнства: *показнь, покааник, покаазнь*.

Покора. Одна із чеснот вірного християнина. Основною була покора перед Богом. Потім це значення поширилося на людей, які мають владу (*благопокореник, покореник*). Слова несуть у собі також семантику дій, які в розумінні людей того часу означали покору: низькі поклони (*ниженник*) і простота у спілкуванні (*простость*).

Віра. Почуття було одним із центральних у світогляді людини середньовіччя. Група охопила значення релігійної віри в Бога, естетичні та моральні сфери в житті людини, наприклад, стало основою для творення таких сучасних слів як *довіра, недовіра (в'ѣра)*. У більшості випадків почуття позначене божим благословенням (*благовѣръствик, благовѣръство, благовѣрик*).

Страх. У сучасній українській мові "страх" належить до слів із негативним значенням, проте в свідомості представника того часу маємо інший погляд на різні прояви страху. Оскільки існує також негативне трактування цієї назви, то потрібно розрізнити значення страху як суто людського почуття, що не пов'язане з християнським віровченням, і страху як частини православної свідомості, де воно межувало з пошаною і покірою. Головним і священним був страх перед Богом (*благобожань, богобожаньство*), в якому проглядається покора перед сильнішою та могутнішою невідомою силою, що створила людину й може покарати її в будь-яку хвилину, проте канонами трактувалося як початок добра в кожному. Тому якщо розглядати це почуття крізь призму релігії, то воно постає позитивним (*благочьстник*).

Благоговіння. Суто християнська група, одне з почуттів, які людина відчуває при спілкуванні з Богом, у молитвах, проте не дуже поширена у вживанні (*благоговѣинство, благоговѣник*).

Довіра. Представлена нечисленними лексемами. Усі деривати від кореня *в'ѣр-* пов'язувалися з високими моральними цінностями, тобто до іншого людина відчувала почуття, подібні до віри в Бога (*пованик, п'ѣваник*).

Впевненість. Рідковживана група. Пов'язувалася з матеріальним добробутом: *пльза, плъза, полза, польза*.

Безтурботність. У семантику назв цієї групи було закладено відсутність будь-яких проблем, негативних емоцій (*беспечалик*). Але вони вживалися рідко та, напевне, не були притаманні представникам тієї епохи.

Почуття та їх відсутність. На позначення почуття як загального поняття людина того часу вживала слова, які в модифікованих варіантах збереглися і до нашого часу (*почуваник, почувъ, почуваник, почувъ*) та походять від слова *чѣти*. У давньоруській мові існували також слова, які позначали відсутність певних негативних емоцій та несли позитивне значення: відсутність страху – *бестрашик*, відсутність гніву – *безгнѣвник*, відсутність злоби – *беззловик*. Усі ці слова вживалися для опису чеснот людини середньовіччя.

II Негативні

У процесі дослідження негативних емоцій потрібно зважати на поняття "гріх" та "гріховність". Вони є основними в розумінні картини "негативної людини", тобто ті риси, яких людина має уникати, якщо хоче виконати всі постулати церкви. Проте гріх сприймався тогочасною людиною як невід'ємне зло, невід'ємна частина будь-якої особистості, адже кожен народився з первородним гріхом. До того ж поняття гріха осмислювалося як у релігійному аспекті, так і в соціальному, тобто стосунки з Богом переносилися на стосунки з людьми. Тому в мові немає чіткого розрізнення гріхів перед вищими силами і перед людиною. Перелік гріхів мав на меті не тільки моральне удосконалення стосунків між людською душею та Богом, а й встановлення справедливих соціальних законів.

Негативні емоції також вибудовуються в певну ієрархію, що дозволяє нам прослідкувати, наскільки важким був гріх.

Гордість. Один із найтяжчих гріхів за нормами християнства, визначався як корінь усіх подальших гріхів і зла. Основою цього гріха є прагнення людини до визначення себе без відношення до будь-кого іншого. Розрізняють гріх перед Богом (*гърдыни, гордыни, гърдѣник, гържденик, надъменик, гръдыни, гръжденик, прѣзоръ, прѣзорьство*) та перед людьми, зокрема перед тими, хто має владу чи вищий соціальний стан (*гърдость, гордость, гръдость, преліхновеник, прѣлихновеник*). У деяких словах закладена семантика, яку люди вкладали у значення "гордий": слова

преліхновеник, пр'єліхновеник утворені від *пр'єліхъ* "великий", *надъменик*, тобто гордий – це той, хто сприймає себе як дуже великого.

Гнів. Тяжкий і поширений гріх, спрямований на інших людей. Має багато словотвірних і семантичних варіантів (*гн'єв, прогн'єванник, гн'єводържаник, гн'єводържаник, гн'єводържник, гн'єводържник, дорокъ, опала, опальство*). Гнів може відчувати не тільки людина, а й вищі сили, наприклад, *напрасъннєвство, напрасънєство, напрасник*, тобто маємо зразок уподібнення Бога до людини. Також є уявлення про гнів як витівку бісів (*б'єсованик*), нахабність (*нагльство*).

Образа. Розповсюджений і важкий гріх, але спрямований винятково на людей, і відчувати його можуть тільки люди (*пречресник, пречресник, пр'єчр'єсник, пр'єчр'єслик, преовид'єник, пр'єовид'єник, обид'єник, облазгъ, обида*). До того ж образа завжди була наслідком якоїсь дії, тому це почуття зачіпало соціальну сферу життя особистості. Деякі слова навіть вказують на причину його виникнення: капості (*досаженик, досаждєнник*), привселюдна кривда (*оск'єрблєнник*). Інколи образа розумілася як витівки бісів (*преовид'єник, пр'єовид'єник*).

Ганьба, сором. Почуття має соціальний аспект значення, оскільки передбачає громадську думку, а точніше осуд. Це проявляється і в словах: *поносъ, озрама порѣгъ*. Інші мають зв'язок зі значенням "дивитися" (*зр'єгти*), що пов'язане з системою публічних покарань, де одним із способів покарання, окрім фізичної муки, було почуття сорому (*ззоръ, позоръ*).

Пристрасть, хіть. Почуття, що супроводжує фізичний потяг. Підтримує опозицію "земне, тілесне" – "духовне, божественне", отже, суперечить канонам християнства й несе на собі відтінок гріха перед Богом (*привр'єдик, привр'єдъство, вр'єдъ, прилтик, похотъ, похот'єник, пребл'єдъство, пр'єбл'єдъство, в'єз'єщенник, в'єз'єштєнник, обошрєнник*). Тому до основного семантичного значення додаються відтінки, наслідки цього гріха для людини і суспільства (*привр'єдик, привр'єдъство, вр'єдъ*), умови, що спричинили гріх (*похотъ, похот'єник, обошрєнник*).

Печаль, пригніченість, сум, смуток. Не належать до гріхів, проте поширені у вживанні. Окрім слів, що прямо вказують на назву емоції (*печаль, драселник, др'єченник, грѣстость, грѣщенник*) маємо також

назви, що засвідчують причини печалей і смутків людини середньовіччя: жаль, жалоба – *жалованник, желя*; матеріальні проблеми – *нѣжа*; старість і хвороби – *драхлость, драхлѣство, драхлѣство, прѣнемаганик*.

Жаль, скорбота. Назви цієї групи розповсюджені у вживанні, але не належали до гріхів. Більшість значень слів відображали жаль, направлений на себе, почуття споріднене до печалі (*жалоба, жалоци, желованник, жалоба, желя, плачь, милость*). У внутрішній формі назв закладені його прояви (*плачь*), причини (*драхлота*).

Страх. Страх був невід'ємною частиною життя людини, адже вона весь час відчувала зло, несправедливість. Спостерігається опозиція земне – божественне почуття, у якій земне сприймалося як низьке, пов'язане з пристрастю, виникало при небезпеці, зіткненні з чимось незрозумілим, що було непередбаченим і тому неконтрольованим; а божественне, навпаки, було пов'язане з відчуттям гріховності, оскільки Бог карає за скоєні гріхи. Це був страх совісті, тому назва представлена широким варіативним рядом: *гроза, братобонство, опась, обиновеник, боаник, прѣжась, полохъ, плахъ*. Проте боятися можна було тільки сильнішого, відповідне почуття до ближнього вважалося гріхом (*братобонство* "страх перед ближнім").

Відчай. Жорстокість навколишнього світу і слабкість людини породжувало почуття відчаю (*неначаганик, нечааник, отъчанник, нечаганик, отчаганник, бездѣваньство*). Воно сприймалося як хвороба, порятунком від якої було звернення до Бога (*неначаганик, нечааник, нечаганник*). В деяких випадках розумілося як кара за гріхи (*отъчанник, отчаганник*). Хоч саме і не було гріхом, проте певна відповідальність на людину за нього все-таки покладалася.

Неприязнь. Група протилежна любові, центральному поняттю в християнському світосприйнятті. Саме це стало причиною співвіднесення почуття з гріхом, особливо в найсильнішому вираженні (*ненависть, братоненавидѣник*). Інколи неприязнь та ненависть вважалося підконтрольним волі людини й підпадала під покарання (*ворожьство, братоненавидѣник*). Нелюбов сприймалася як річ, предмет і могла передаватися чи "викидатися" особою (*нелюбы, нелюбовь, нелюбик*).

Мука. Хоч християнство й возвеличувало мучеників, найбільшим з яких був Ісус Христос, проте мука вважалася негативним почуттям, і була найстрашнішою карою в потойбічному світі. Інколи у назві

поєднувалось абстрактне та конкретне значення, почуття співвідносилось з одним із видів покарання – мукою вічною (*мжка, мька, мьченик, мжченик*). Увесь час підкреслювалась його тяжкість (*зълостраданник, горе*) для більшого впливу на свідомість людини.

Досада. Не належало до гріхів. Найчастіше характеризувало іншу людину, очевидно, за зовнішніми ознаками (*нелюбник, пересьрдник, пересердик, огавь, огавник*). Назва позначала як почуття, так і його причину. Людина могла викликати досаду в інших (*пересьрдник, пересердик, огавник*).

Сумнів. Знову мало полярну розбіжність: божественне і земне почуття. Божественне належало до одного з найсильніших гріхів – сумніву в існуванні Бога (*нев'бра, нев'брник*), земний же варіант також розцінювався як негативний, проте мав меншу насиченість і межував із слабкістю та нерішучістю у характері людини (*недомысль, недомышленник, недоум'бник*).

Зневага, презирство. Вважалося негативним почуттям як для того, хто відчуває, так і для того, до кого його відчувають. Для першого це було рівнозначно гордині, одному з найсильніших гріхів, для іншого – сорому. Представлено не дуже значним варіативним рядом: *преовид'бник, пр'бовид'бник, попраник, попьранник, позьрцаник*.

Лють, невдоволення. Сприймались як почуття, що обов'язково мають очевидну причину та виникають несподівано, мають сильне і непередбачуване вираження. Представлені нешироко: *лютость, ов'ващреник, негодованик*.

Збентеження. Не було гріхом, проте сприймалося досить негативно. Наприклад, слово *матежь*, окрім названого, мало ще й значення "заколот", що було небезпечним і частим лихом того часу. Загалом назви вживались у процесі опису зла, побутових негараздів, адже саме вони викликали збентеження. Група представлена незначним рядом синонімів (*матежь, пориваник, плиць*).

Ревнощі. Також було не дуже важливим почуттям для середньовічної людини, напевно, через непопулярність земного кохання, а отже й страху його втратити. Внутрішня форма слова показує, що воно було подібне до жалю: *жалость*.

Відсутність почуттів. Певна частина назв емоцій будувалася на запереченні присутності позитивних почуттів. Відсутність сорому – *бест'дство, бест'дник, бесрамик*, відсутність милосердя – *безмилосьрдник, безмилванник*.

III Амбівалентні

Завдяки привнесеній християнством чіткій поляризації світу нейтральних емоцій у мові цього періоду було небагато. Більша частина з них пов'язана з таким явищем як чудо, що має велику християнську традицію від чудес у Старому Завіті до воскресіння Христа. Почуття, які людина сприймає у процесі споглядання чуда не визначалися як позитивні чи негативні. Слова на позначення таких емоцій вказують на спосіб сприйняття інформації – зоровий (*диво, дивъ*) чи на тимчасове збентеження та навіть відсутність реального розуміння світу (*изъмѣннїє*).

Інша ж частина відображає почуття байдужості до світських проблем, що також зазнало впливу християнської ідеології, проте не було поширеним, оскільки представлено незначним варіативним рядом (*безавиднїє*).

Отже, при лексико-семантичному поділі назв емоцій і почуттів періоду XI – XIII століть простежується великий вплив християнського віровчення, зокрема при розподілі їх на позитивні – негативні – амбівалентні. Такі тенденції в дослідженні виникають через специфіку текстів, адже це здебільшого апокрифічна чи повчальна література (наприклад, гордість є одним з найбільших гріхів). Проте нечіткість поділу простежується на прикладі окремих назв емоцій. Так, *страх* має різну смислову навантаженість і належить як до позитивних, так і до негативних почуттів.

Позитивні емоції дають нам уявлення про ідеальні почуття, які має відчувати людина: любов, радість, задоволення, милосердя, віру, надію, покаяння. Інколи такі почуття мали два вияви: земний і божественний. Це впливало чи на об'єкти таких почуттів (Бог, людина), чи на ставлення до них у суспільстві (до божественних ставилися набагато позитивніше та шанобливіше, ніж до земних).

Негативні, навпаки, дають нам картину тих емоцій та почуттів, які були неприємні людині чи які вона намагалася позбутися: гордість, гнів, мука, печаль, хіть. Значення таких назв позначене сильним впливом християнської категорії гріха.

Амбівалентні емоції та почуття представлені нешироко та виявляють чітку залежність від категорії чуда чи стосуються абсолютного неприйняття цього життя.

¹Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993; ²Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999;

³Радзієвська Т.В. Сумління і совість крізь призму української мови // Мовознавство. – 1999. – №1. – С.32-39; ⁴Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. – К., 2002.; ⁵Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.37-67; ⁶Бабенко Л.Г. Эмотивная лексика в структуре предложения // Классы слов в синтаксическом аспекте. – Свердловск, 1988.– С.145-155; ⁷Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998; ⁸Полнога Л.М. Українська абстрактна лексика XVI – I половини XVII ст. – К., 1991; ⁹Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні – К., 2003; ¹⁰Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995; ¹¹Селігей П.О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові. Автореф. дис. ... к. філол. н. – К., 2001; ¹²Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка – М., 2002; ¹³Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1, 2. – М, 1958.